

Igemód és mondatmód A felszólító mód és a kötőmód („a mellékmondati felszólító mód”) összefüggései a magyarban

1. Bevezetés

„A magyar nyelvudomány történetében többször is felmerült a konjunktívusz lehetősége, de a kötőmód konszenzusos elismeréséig soha nem jutott el a magyar lingvisztika” (Szarka 2000: 258). A múlt század utolsó harmadában Prileszky Csilla (1974) és Pataki Pál (1984) – egymástól függetlenül, de ugyanazon mondattani jelenségre hivatkozva – a magyar mellékmondatbeli felszólító mód és kötőmód megkülönböztetését kezdeményezték. Prileszky még nagyon óvatosan fogalmaz: „Ez a formai jegy [ti. az igekötős igék egyenes szórendje] jelzi, hogy itt nem valódi felszólító módról van szó, hanem valamiféle kötőmódról – ha szabad megkockáztatni ezt a műszót” (1974: 474); Pataki francia–magyar összevetésen alapuló dolgozatában már határozottabban érvel a kötőmód megléte mellett: „az eddigi magyar nyelvtanokban ismeretlen fogalom a kötőmód”, pedig „az a nyelvtani jelenség, amely a franciában a subjunctif formában jelentkezik, a magyarban is megvan” (1984: 208). Kugler ugyan fontosnak tartja megjegyezni, hogy a mellékmondat akkor is tartalmazhat felszólító módú állítmányt, ha nem felszólítást tartalmaz, de a kötőmód elnevezést még 2000-ben sem használja a Magyar grammatikában (Keszler 2000), jóllehet utal arra, hogy „a[...] mellékmondatbeli módhasználatot több szerző kötőmódnak (conjunktívusnak) tartja” (Kugler 2000: 107).

A kötőmód léte minden bizonnyal azért vita tárgya a magyarban, mert formája (többé-kevésbé) egybeesik a felszólító móddal, ezért a hagyományos, morfológiai megközelítésben nem tekinthető önálló igemódnak, annak ellenére sem, hogy lényeges különbség rajzolódik ki a valódi felszólítást tartalmazó mondatok, illetve az azokat idéző vagy valódi felszólítást egyáltalán nem tartalmazó *-j* jeles igealakot tartalmazó mellékmondatok között.

Prileszky és (1974) Pataki (1984) is a funkció elsődlegességét és a morfológiai forma másodlagosságát hangsúlyozzák, ezért a „felszólító mód” terminust csakis azokban az esetekben tartják elfogadhatónak, ha a mondat (vagy a mellékmondat) tényleges felszólítást, kívánságot, óhajt stb. tartalmaz. Dolgozatomban arra szeretnék rámutatni, hogy – amennyiben nem ragaszkodunk a *modus* kategóriájának klasszikus, morfológiai alapú megközelítéséhez, akkor a magyar igeragozási sorból hiányzó kötőmód más szinten, a morfológiainál tágabban értelmezhető, szintaktikai kategória részeként definiálható. Kívánatosnak tűnik a morfológiai kategória (igemód) és a (morfo)szintaktikai kategória (a mondatmód) elkülönítése egymástól. Céлом továbbá az, hogy bemutassam a *-j* módjeles igealakok különböző funkcióit és az ezekkel összefüggésben lévő formai sajátosságokat, illetve az, hogy hozzájáruljak a felszólító módnak (mint igemódnak) és a kötőmódnak (mint mondatmódnak) a pontosabb megértéséhez, sajátosságaik és összefüggéseik tisztázásához a magyar nyelvben. Mivel a kötőmód fogalmának és használati szabályainak ismerete egyrészt számos indoeurópai nyelv

tanítása/tanulása során is előkerül, másrészt a magyarnak mint idegen nyelvnek (MID) az oktatásában sem nélkülözhető, ezért a magyar nyelvészeti kutatások eredményeire, illetve MID-tanári tapasztalataimra támaszkodva kívánom a kötőmód használatának kérdéseit tisztázni ebben az elméleti és nyelvhasználati szempontokat is figyelembe vevő leírásban.

2. Kötőmód az indoeurópai nyelvekben

Az indoeurópai nyelvekben a kötőmód az igemódok egyike. Létezéséről elsősorban a latin és az újlatin nyelvekben, valamint a németben van általában tudomásunk, ezekben a nyelvekben ugyanis a kötőmód mind formailag, mind a használatban elkülönül a többi módtól. A használat szabályai azonban ezekben – a kötőmódot ismerő – nyelvekben sem egységesek: markáns eltérések figyelhetők meg például abban a tekintetben, hogy mely főmondatbeli kulcsszók hívnak elő kötőmódot a mellékmondatokban. Míg például a franciában a *gondol* ige kijelentő módot kér a beágyazott tagmondatban: *Paul pense que Pierre vient* (kijelentő módú igealak) / **viene* (kötőmódú igealak) 'Paul azt gondolja, hogy Pierre jön', ugyanezen főmondati régens az olasz nyelvben kötőmódot kér maga után: *Paolo pensa che Pietro venga* (kötőmódú igealak) / **viene* (kijelentő módú igealak) (vö. Sárkány 2017). Az indoeurópai nyelvek kötőmód-használatában három fő szempontot szokás hangsúlyozni:

2.1. Kötőmódú igealak általában összetett mondatokban, az alárendelt (beágyazott) tagmondatban fordul elő. A nemzetközi terminusok a latin *coniunctivus* ('kötő, összekapcsoló') vagy *subiunctivus* ('alávető, összefüggő') fordításaként honosodtak meg az indoeurópai nyelvekben: egyik részük az előbbi, másik részük az utóbbi elnevezést vette át (pl. ol. *congiuntivo*, n. *Konjunktiv* // sp. *subjuntivo*, fr. *subjonctif*, ang. *subjunctive*). Mindkét terminus azt nyomatékosítja, hogy a kötőmódú igealak általában az alárendelői összetett mondatok főmondatának van alárendelve, ahhoz kötődik.

2.2. A kötőmódot tartalmazó alárendelt mondatban leírt esemény szorosan kapcsolódik a főmondatához, amelynek prototipikus jelentése a beszélőnek a mondat propozicionális tartalmára vonatkozó bizonytalanságával hozható kapcsolatba (pl. függő beszéd). Kötőmódot találunk akkor is, ha a beszélő a beágyazott mondatban leírt eseményhez vagy tényálláshoz való személyes viszonyát (érzelmeit, értékítéletét, vágyát, kételyét vagy akaratát) fogalmazza meg, valamint lehetőséget, szükségességet, fontosságot stb. kifejező főmondati predikátumok után is. Ilyenkor tehát szemantikai motiváció áll a módváltás mögött.

2.3. A kötőmód teljes paradigmával rendelkezik: minden számban és személyben létezik, szemben a felszólító formákkal, amelyek ragozási sora hiányos (defektív).

3. A modus kategória: igemódok a magyarban

A mód (modus) olyan grammatikai kategória a magyarban, amely az ige morfológiájában van kódolva, de „funkciója az egész mondat tartalmával van kapcsolatban, s alapvető szerepet tölt be a nyelv modális rendszerében, a modalitás kifejezésében” (Kugler 2000: 106). Bybee szerint a mód a beszélő intencióját jelöli, azt a választását, miként kívánja a propozíciót a társalgás folyamatába, a szöveg kontextusába illeszteni (vö. Bybee 1985: 165, 169; idézi Kugler 2003: 36).

Hagyományos nyelvtanaink általában három módot (kijelentő, feltételes és felszólító) tárgyalnak (Tompa 1962; Bencédy–Fábián–Rác–Velcsovne 1976; Keszler 2000), és az alárendelői összetett mondatok beágyazott mondataiban megjelenő *-j* módjeles igealakokat is általában egységesen felszólító módúnak definiálják, annak ellenére, hogy ezekben a tagmondatokban az imperatívuszi formák nem jelentenek felszólítást.

Vannak tanulmányok (pl. Pataki 1984; Tóth 2003, 2005) és olyan újabb grammatikák is (pl. É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998; Kálmán 2001; Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017), amelyek a három igemód mellé felveszik a szintaxis szintjén megjelenő kötőmódot is, hangsúlyozva, hogy a kötőmód morfológiailag nem különíthető el a felszólító módtól.

Többen érvelnek amellett (Farkas 1992; Hegedűs 2004: 259; 2018: 124–33; Turi 2009; Varga 2013, 2011), hogy a *-j* jeles igealakokat célszerű lenne egységesen kötőmódú (esetleg kötő-felszólító módú) alakoknak nevezni, amelyek a kötőmódú tagmondatokon kívül felszólításokban is előfordulnak. Farkas (1992), Turi (2009) és Varga (2011) arra hivatkozva érvelnek a kötőmód önállósága mellett, hogy a nyelvek többségében (így a magyarban is) a felszólító mód csak második személyekben és főmondati pozícióban lehetséges, vagyis a felszólító mód ragozási paradigmája hiányos. Ebből pedig az következik, hogy a minden számban és személyben megjelenő *-j* módjel semmiképpen nem a felszólító módnak a jele, hanem a kötőmódé.

A fenti megközelítések ismeretében továbbra is kérdés marad a következő: ha a morfológia szintjén a kötőmódnak nincs a többi módjeltől megkülönböztető jele, akkor a konjunktívusz mint mód létezik vagy nem létezik a móduszok között a magyarban? Dolgozatomban a mellett fogok érvelni, hogy a – morfológiai módjelölés szintjén valóban hiányzó – kötőmódot próbáljuk meg más szinten kimutatni, és tekintjük azt a (szűk) morfológiai megközelítésnél tágabb értelemben vett módnak, azaz mondatmódnak.

4. A kötőmód („a mellékmondati felszólító mód”) értelmezése a magyarban

Az bizonyosnak tűnik, hogy a kötőmódnak az igemódok hagyományos, morfológiai kereteken belüli értelmezése nemigen lehetséges, hiszen a kötőmódnak nincsen önálló jele, amely megkülönböztetné a többi módjeltől (a kijelentő mód $\emptyset$, a feltételes mód *-nA/-nÁ* és a felszólító mód *-j* jelétől). Formailag nem tud elkülönülni az imperatívusztól, morfológiailag kénytelen a felszólító mód *-j* jelével megjelenni az igealakon,

grammatikai kitevője tehát homonim a felszólító mód jelével. A kötőmódot mindenképpen célszerűnek tűnik egy, a morfológiai módnál tágabban felfogott, más módokat (kijelentő, feltételes) is magába foglaló rendszer részének tekintenünk. A feltételes módú igealakokat tartalmazó alárendeléseket – noha módhasználatukra szintén alkalmazható a konjunktívusz fogalma – ebben a dolgozatban nem vizsgálom.

4.1. Miért nincs a kötőmódnak a magyarban megkülönböztető jegye?

Erre a kérdésre Pomozi (1991) és Szarka (2000) tanulmányai alapján próbálok válaszolni, amelyek érdekes adalékokkal szolgálnak a kötőmód kialakulásával kapcsolatban. Pomozi a rokon nyelvek megfelelő példáira, valamint a korai nyelvemlékes kor adataira hivatkozva valószínűsíti, hogy a kötőmódú szerkesztésmód az alárendelői összetett mondatokban (*Pista leült, hogy befűzze a cipőfűzőjét*) a célhatározói mellékmondat értékű infinitívuszi szerkezetekből alakult ki (*Pista leült befűzni a cipőfűzőjét*): „A konjunktívusz ezek szerint nem lenne más, mint egy relatíve igen kései parallel nyelvi fejlemény által kikényszerített modus, amelynek természetesen csak akkor tudnánk pontosabb kronológiáját adni, ha tisztán láthatnánk, mikor jelenik meg nyelvünkben a célhatározói alárendelés” (1991: 10). A célhatározói mellékmondatnak megfelelő infinitívuszi szerkezet lényegesen régebbi, mint a megfelelő alárendelés, vö. például HB. *Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda neki elnie* 'És mind Paradicsom-ben való gyümölcsöktől monda neki élnie' (1192–5) > *És a paradicsomban való minden gyümölcsből, monda neki, hogy éljen*'. „Az alárendelői összetett mondatok kései megjelenése lehet esetleg az oka annak, hogy a konjunktívusznak nincs önálló módjele” (Pomozi 1991: 10). „Az igenév > finit ige fejlődés egyébként ismert grammatikalizációs folyamat, elég utalnunk a magyar *-t* múltidő-jel kialakulására” (Csepregi 2014: 100).

Szarka (2000: 251–2) a Benkő szerkesztette történeti nyelvtant (1995: 656–8) idézve szintén amellet foglal állást, hogy az ómagyar korban végbement főnévi igeneves szerkezet célhatározói mellékmondatos feloldása vezetett a kötőmód kialakulásához.

4.2. A kötőmód jelentése

Pataki a nem tényszerű tartalom megjelenítését értelmezi a mellékmondatokban kötőmódú funkcióként. A reális/irreális megkülönböztetést alkalmazva a kötőmód szemantikai funkcióját a nem realitás kifejezésében látta: „(a kötőmódú) igealakok egytől-egyig olyasvalamit fejeznek ki, ami a valóságban nincsen meg, olyan tény, amely nem létezik, olyan folyamatot, amely nem történik meg: olyasvalamit, aminek a nemléte vitathatatlan” (Pataki 1984: 210).

Turi is úgy véli, hogy a kötőmódú igealak nem tény közöl, hanem csak óhajtott, kívánt, elrendelt, megparancsolt stb., de „a beszélő által még nem ismert igazságértékű, még be nem következett, ún. *irreális* esemény kifejezésére szolgál” (Turi 2009: 29), vö. például a következő mondatokat a faktualitás kifejezése szempontjából: *Helyeslem, hogy a bűnösöket megbüntetik* ~ *Helyeslem, hogy a bűnösöket*

megbüntessék (Pataki példái 1984: 209). A logikai különbség a két mondat között abban áll, hogy míg az első mellékmondat tartalma reális tényről vagy tényként kezelt dologról szól, addig a második mellékmondat tartalma (még) nem realizálódott, a valóságban (még) nem történt meg, de a megvalósulása kívánatos lenne (vö. még *Ellenzem, hogy emelik a bérletek árát ~ Ellenzem, hogy emeljék a bérletek árát; Fontos számomra, hogy jól tanulsz ~ Fontos számomra, hogy jól tanulj*).

Tóth, aki a kötőmód tanulmányozásának több munkát is szentelt (2003, 2005, 2006), e mód fő funkcióját a beszélőnek a mondat propozicionális tartalmára vonatkozó bizonytalanságával hozza kapcsolatba, viszont nem tartja kielégítőnek a hagyományos megközelítés magyarázóelvét, miszerint a reális állítást kifejező mellékmondatokban kijelentő mód szerepel, míg a nem reális állítást hordozó mellékmondatokban nem kijelentő módok jelennek meg (Klemm 1931; Tompa 1962; Pataki 1984). Olyan elméleti keretet dolgoz ki a bővítményi mellékmondatok módválasztására, amely a reális/irreális különbségen túlmutat: a predikátumok veridikalitási tulajdonságai és a módválasztás közötti összefüggésekre mutat rá, nevezetesen arra, ha a főmondat igaz, a mellékmondatnak is igaznak kell lennie. A faktív és érzékelést kifejező igék mindig veridikálisak, bővítményi mellékmondatai ezért kijelentő módban állnak: *Örülök, hogy Péter megjött*. A direktívák (pl. *parancsol*), az engedélyezést (pl. *megenged*), a célt (pl. *törekszik*) vagy az akaratot, vágyakozást kifejező (pl. *akar*) igék ellenben nem veridikálisak, mellékmondatai ezért nem kijelentő módban állnak, például: *Megparancsolom, hogy vedd fel a sapkád; Megengedem, hogy felvedd a sapkád* (vö. Tóth 2006).

5. Kontextusok, amelyekben -j jeles igealakokkal találkozunk a magyarban (az igemód és a mondatmód elkülönítése a különféle mondatfajtákban)

Mivel a forma és a funkció között általában nincs „egy az egyhez” típusú megfelelés, így a -j jeles igealakok is többféle funkcióval, használati értékkel rendelkeznek, ezek a következők:

I. FELSZÓLÍTÓ MÓDÚ FUNKCIÓ (igemód)

- 5.1. direkt felszólítás (imperatívusz),
- 5.2. függő beszéd (kvotatív, reportatív mód):
  - 5.2.1. függő felszólítás,
  - 5.2.2. függő kérdés.

II. KÖTŐMÓDÚ FUNKCIÓ (mondatmód)

- 5.3. célhatározói mellékmondatok;
- 5.4. a főmondatbeli predikátumok/összetevők/régensek meghatározott szemantikai jegye(i) által előhívott kötőmódú mellékmondatok¹:

¹ Ilyenkor tehát a főmondat valamely lexikai elemének bizonyos szemantikai jegye, Molnár Ilona terminusával a „főmondatbeli keretkifejezés”, a „főmondatbeli kulcsszó” az a tényező, amely a mellékmondati kötőmód használatát előírja (Molnár 1994–1995: 41).

- 5.4.1. racionális értékelést kifejező predikátumok,
- 5.4.2. engedélyezést (és tiltást) kifejező predikátumok,
- 5.4.3. célt, szándékot, hajlandóságot kifejező predikátumok,
- 5.4.4. vágyakozást kifejező predikátumok.

A felsorolt jelentéstípusok bizonyára továbbiakkal is kiegészíthetők. A kötőmód használatát előíró főmondati lexika (igék, névszók, állandósult szerkezetek) listázása és jelentéstípusokba rendezése különösen a magyar mint idegen nyelv tanítása szempontjából tűnik indokoltnak és praktikusnak.

5.1. A magyarban a felszólítás tipikusan főmondati jelenség. A felszólításokban a beszélő direkt ráhatási szándékkal akarja a folyamatok végbemenetelére vonatkozó akaratát, óhaját, buzdítását, kívánságát, engedélyét vagy beleegyezését kifejezésre juttatni (Tompa, 1962: 488; A. Jászó 1994: 253). Ezek a megnyilvánulások „a világ egy lehetséges állapotának létrehozására irányulnak, vagyis a beszélő a hallgatótól egy tényállás létrehozását várja el” (Kugler 2000: 107), nevezetesen azt, hogy elvárásával azonos változás történjen a világban.

A felszólító mód a magyarban két személyhez köthető: az esetek nagy százalékában a beszélő interakcióban bírja rá partnerét valamely cselekedet elvégzésére, így megszólítottjai értelemszerűen 2. személyek (*te, ön/maga; ti, önök/maguk*) lehetnek, legfeljebb többes szám 1. személy, ha a megnyilatkozó is tagja a csoportnak. A felszólító mód paradigmája tehát hiányos (1. táblázat):

1. táblázat

	Határozatlan ragozás	Határozott ragozás
E/1	—	—
E/2 (<i>te</i>) (<i>ön/maga</i>)	<i>olvass el/olvassál el (egy regényt), olvasson el (egy regényt)</i>	<i>olvasd el/olvassad el (Márai regényét), olvassa el (Márai regényét)</i>
E/3	—	—
T/1	<i>olvassunk el (egy regényt)</i>	<i>olvassuk el (Márai regényét)</i>
T/2 (<i>ti</i>) (<i>önök/maguk</i>)	<i>olvassatok el (egy regényt), olvassanak (egy regényt)</i>	<i>olvassátok el (Márai regényét), olvassák el (Márai regényét)</i>
T/3	—	—

A főmondatbeli felszólító mondatokban a direkt ráhatási szándékkal társítható felszólító jelentéstartalom meghatározott formai jegyekkel jár együtt:

- Semleges utasító szerepben megfordul az igekötő-ige szórend: az igekötős igék igekötői túlnyomórészt az ige után kerülnek (*Üljön le!*, *Csinálja meg!*).
- Létezik egy sajátos szórendű felszólító mondat, amelyben a felszólító operátor ellenére az igemódosító – szokatlan módon – az ige előtt marad; az egyenes

szórend sajátos pragmatikai jelentéssel rendelkezik: nyomatékosítja a beszélő elvárását, de akár fenyegetéssé is változtathatja: *Aztán elgyere hozzánk!, Megedd nekem a spenótot!, Aztán jól megtanuld ám a grammatikát!* Ez gyakran együtt jár bizonyos partikulák használatával (pl. *ám, nekem, aztán, csak*). Az efféle mondatokkal kapcsolatban egyes szerzők főmondatbeli kötőmódról beszélnek a magyarban is (Varga 2011, 2013).

- Tiltásokban a *nem* tagadószó *ne* alakváltozatának az igekötő és ige közé helyezésével érhetjük el ugyanezt a hatást: a *Meg ne tedd!* erős tiltást (már-már fenyegetést) jelenít meg. Ugyanezt a funkciót töltheti be a mondat élén álló *nehogy* partikula is (*Nehogy megtedd!*). Nem cselekvő igék esetén a tiltás féltő, óvó, aggódó intést is megjeleníthet (amely egy nemkívánatos helyzet elkerülésére irányul): *El ne felejtsd!, Nehogy megfázz!* (vö. Szili 2011: 491; Imrényi–Kugler 2017: 787).
- Az óhajtó-kívánó mondatokban is felszólító módú igealakokat találunk, de ezekben a mondatokban a mediális igék felszólító módja nem akaratot, hanem kívánságot, vágyat fejez ki, például: *Süssön ki végre a nap!*

5.2. Független beszéd (*oratio obliqua*)

A független beszéd idézetszerű, mások parancsainak, kéréseinek stb. interpretálása. Állítólagosságot fogalmaz meg: ilyen esetekben úgy hivatkozunk a közlésekre, hogy vagy nem foglalunk állást az igazságtartalma felől, vagy eleve bizonytalanként állítjuk be. Az indoeurópai nyelvek független idézeteiben megfigyelhető módhasználati gyakorlat, a kötőmód alkalmazása a latinból eredeztethető. A magyar független idézet jellemző sajátossága, hogy benne az igeidők és az igemódok nem módosulnak a közlő szempontjából: ugyanabban az időben és módban állnak, amely a megfelelő egyenes idézetben lenne.

A független beszéd az evidencialitással ('szemtanúsági mód') van kapcsolatban, amely azt jelzi, hogy a beszélő milyen tapasztalattal rendelkezik saját kijelentéseinek tartalma tekintetében, honnan, milyen forrásból származik a beszélő tudása, információja, tehát állítása mennyire megbízható. A *közvetlen evidencia* kifejezhet (és meg is különböztethet egymástól) látási, hallási, egyéb közvetlen ismeretet, a *közvetett evidencia* pedig következtetési (inferenciális) vagy hallomásos, idéző (kvotatív, reportatív) evidencialitást fejez ki, éppen ezért „a közvetett evidenciához általában hozzákapcsolódik a 'bizonytalan' beszélői értékelés, ezért ez a kategória gyakran érintkezik a modalitás tartományával” (Kugler 2003: 176). A latinban a „másod-, harmadkézből” származó, értesülésen vagy következtetésen alapuló, tehát az úgynevezett *közvetett evidenciális közlések* kifejezésére gyakran használtak kijelentő mód helyett jelölt módot (kötőmódot), mégpedig abból a meggondolásból, hogy egy olyan eseménynek az elbeszélése, amelyet a közlő nem látott / nem hallott, nem állíthat tényként (hiszen az valaki mástól, egy harmadik személytől származik, ezért aztán kétséges), például: a *Mari azt mondta, hogy Péter tegnap későn jött haza* mondatban lévő információ (*Péter későn jött haza*) egy harmadik személytől (Maritól) származik, és mivel nem a közlő látta/hallotta/tapasztalta stb. a hazaérkezés késői időpontját, ezért nem állíthatja tényként.

5.2.1. Függő felszólítás

Az alárendelő összetett mondatok gyakori típusa a függő felszólítás. Ebben a típusban a felidézett valóságos főmondati felszólítás (*Vidd ki a szemetet!*) alárendelt tagmondatba kerül a bevezető, idéző főmondat révén. A direkt felszólítást már csak idézi az *Anyám arra kért, hogy vigyem ki a szemetet* mondat, de „az átképzeléses előadás következtében ott sejlík a valóságos felszólítás, amely mellékmondattá »tevődött át« (Molnár 1994–1995: 14). A mellékmondatban a magyar igeidő és az igemód nem módosul (a megfelelő egyenes idézettel egybevetve), és a függő felszólításban megőrződik az egyszerű felszólítás igekötős igéjének fordított (inverz) szórendje is. Itt tehát nem a főmondatbeli predikátum valamely szemantikai jegye hívta elő a mellékmondat kötőmódját: az elsődleges verbális felszólítás a hozzájáruló közlő, idéző mondatnak köszönhetően válik mellékmondattá. Ha a felszólítás alárendelt tagmondatba kerül, akkor bizonyos mondattani kritériumok segítenek elkülöníteni a felszólító módot a kötőmódtól:

- A függő beszédre a fordított (az ige-igekötő) sorrend jellemző, pontosan úgy, ahogy főmondatbeli felszólítás esetén, például: *Megparancsolta, hogy **együk meg** a levest* (**Megparancsolta, hogy megegyük a levest*). Esetenként mindkét sorrend lehetséges, például: *Azt akarta, hogy **együk meg** a levest* ~ *Azt akarta, hogy **megegyük** a levest*; *Azt akarom, hogy **tavaszodjon ki*** ~ *Azt akarom, hogy **megegyük** a levest*; *Azt akarom, hogy + inverz szórendű mondatban a valóságos felszólítás tevődik át a mellékmondatba, míg az *Azt akarom, hogy + egyenes szórendű mondatban a célra irányulás jegye dominál (vö. Szili 2011).**
- A *hogy* kötőszó törlését az alárendelt mondat elejéről a függő beszéd lehetővé teszi, például: *Megparancsolta, (hogy) **együk meg** a levest*; *Arra kért, (hogy) **takarítsam ki** a lakást*;
- A függő beszédben foglalt állítólagosság kifejezésére – a latin függő idézetek igemódhasználatának hatására – korábban a magyarban is gyakran fordult elő feltételes módú igealak a kijelentő vagy felszólító mód helyett, például: *Mondták, hogy a várban egy hatalmas úr **élne** (él)* vagy *Ez megparancsolta, hogy ki-ki egy almát **vinne** (vigyen) neki ajándékba* (Grétsy–Kovalovszky 1980: 703). Boksay az *Egy bétsi asszonyka azt írta vidéken élő barátjának, hogy **küldene** neki savanyúkáposzta-magot* mondat a mai fülnek meglehetősen archaikusan hangzó feltételesmód-használatot (a várt felszólító helyett) igemódtévesztésnek tulajdonítja, tudniillik „az írástudók „nem értették meg jól a coniunctivusos igeidő-egyeztetés lényegét a latinban, és egy egyszerű, de torzító modellt követtek és követnek” (Boksay 2008: 7).

Úgy tűnik, a függő felszólítás megvalósulása szempontjából közömbös, hogy a főmondat predikátumai (az idéző igék) az utasítás milyen minőségét/erősségét/áryalatait juttatják kifejeződésre, tehát:

- direktívum (utasító, ráható) jelentésűek-e, például: *(meg)parancsol, akar, felszólít, rászól, (meg)kér; utasít, kíván, elrendel, javasol, biztat, buzdít, követel,*

- ajánl, tanácsol, könyörög, kényszerít, kötelez, meghagy, rászorít, rimánkodik, figyelmeztet*, vö. például: **Megparancsolom**, *hogy hagyják el a lakást*, vagy
- semlegesek, főként állítást megtestesítő igék-e, például: *mond, gondol, üzen, szól, ír, értesít*, vö. például: **Azt a mondom** ('tanácsolom', 'javaslom'), *hogy hagyják el a lakást* esetleg
  - „a beszélő csak következtet valamilyen kényszerre, összegzi a szituáció alapján a benyomásait” (Szili 2011: 482), vö. például: *A főbérő ügy döntött, hogy hagyják el a lakást*;
  - előfordul, hogy a főmondati predikátum után következő mellékmondat tulajdonképpen elliptikus felszólítás, például: *Elküldték* (ti. azzal a felszólítással, paranccsal, kéréssel stb.), *hogy váltsa meg a jegyet* (Prileszky példája 1974: 475); az igekötős ige fordított szórendje utal arra, hogy ebben a mondatban is függő felszólítás rejlik.

5.2.2. Függő kérdés

A Bekopogjak? Kopogjak be? // Megvárjam, ne várjam meg? // Együnk almát? // Ki vegye meg az almát? mondatok egyenes idézetek, választ váró kérdések, amelyek a beszélő tanácstalanságát, bizonytalanságát juttatják kifejeződésre. „Ha explicité akarjuk tenni ezeket a valójában elliptikus szerkezeteket, a lehetőségek gazdag tárházából válogathatunk” (Szili 2011: 489), különféle stratégiák között dönthetve, például: *Kérlek, mondd meg, mit tegyek!* (felszólítás); *Mit mondasz, mit tegyek?* (kérdés); *Azon gondolkodom / morfondírozom / tanakodom, elmenjek-e / menjek-e el* (a bizonytalanság tükröztetése). „Az átképzéses módhasználat következtében felszólító mód áll ezekben a függő kérdésekben is” (Prileszky 1974: 474). A felszólító mód használatát a mellékmondatban kifejezett kérdés tartalmi jegye, a bizonytalanság, a kételkedés, a felszólításra várás idézi elő.

Formai tekintetben ezek a mondatok is kettős sajátosságot mutatnak: az igekötő együtt is maradhat, de el is válhat igéjétől (az igekötő helye itt is követi a megfelelő egyszerű mondatbeliét, tehát lehet egyenes is, fordított is), például: *Habozott, (hogy) bekopogjon-e ~ Habozott, (hogy) kopogjon-e be*. Az egyes vagy többes számú első személyekben használatos kérdések esetén az inverz szórendben „a beszélő [...] a partnere válaszában megjelenő illokúciós erőt előlegezi meg: *Várjalak meg? ← Várj meg / ne várj meg! A Megvárjalak?* típusú kérdésekben, valamint az állítói változatokban (*Nem tudom, megvárjalak-e*) az inverzió elmaradása a ráhatói szándék eltűnésére utal. A helyébe lépő illokúciós erő rokonítható a szükségességgel ('Meg kell, hogy várjalak?') vagy a cél kifejezésével ('Akarod, hogy megvárjalak?') (vö. Szili 2011: 490).

5.3. Célhatározói mellékmondatok

Ez a mondatszerkezet a kötőmód leggyakoribb előfordulási helye. Az alárendelt tagmondatban lévő felszólító módú igealak sem közvetlen, sem felidézett (közvetett) felszólítást nem tartalmaz, és nem is a főmondati predikátum valamilyen szemantikai jegye hívja elő a felszólító módot a mellékmondatban (bár a főmondatban gyakran

szerepelnek mozgást jelentő igék), hanem a két mondat közötti logikai kapcsolódás, a célhatározói viszony. A célhatározói mellékmondat kialakulásának rekonstruálásakor feltételezhető, hogy „az eredetileg három részből álló tagmondat-együttesből a középső (a kommunikációs szempontból kevésbé jelentős, csupán tartalomváró) tagmondat törlődött. Ez a törlődött tagmondat az utána következővel tárgyi, az őt megelőzővel kapcsolatos vagy még inkább oksági viszonyban állhatott: *Elutazott vidékre, és/mert azt akarta/kívánta, hogy találkozzék öreg tanárával* → *Elutazott vidékre, hogy találkozzék öreg tanárával*. A keletkezésnek ez a módja több dologra is rávilágít, pl. (a) a célhatározói mellékmondatok kötőszava az általános (tartalmatlan) *hogy*, (b) a mellékmondat módhasználatát a törölt mondat *akar*; *kíván*, *szeretne*, *óhajt* alaptagjai követelik meg, (c) ez egyúttal az ok- és célhatározói mondatok utalószó-egyeztését és mellékmondatbeli igemódhasználatának különbségét is indokolja: *Azért utazott vidékre, [mert azt akarta], hogy lássa öreg tanárát* (célhatározói alárendelés) ~ *Azért utazott vidékre, mert látni akarta öreg tanárát* (okhatározói alárendelés), és arra is rámutat, (d) miért gyakori az egykori főmondati funkciójú igéből partikulává grammatikalizálódott *hadd* használata célhatározói mellékmondatok bevezetésére: *Ne zavarod most a fiút, hagyd, hogy tanuljon* → *Ne zavarod most a fiút, hadd tanuljon*” (Kiss–Pusztai 2003: 516).

A célhatározói mellékmondatok kötőmódú igéinek sajátosságai a következők:

- A kötőmódú használat csak az egyenes szórendű igekötős igét engedi meg (az igekötő nem válik el az igéjétől); ez a szórend is annak a jele, hogy itt sem valószínű felszólításról van szó, például: *Azért jöttem Magyarországra, hogy megtanuljak magyarul*; *A szüleim támogatják, hogy elköltözzek Budapestről*.
- A kötőmód teljes paradigmával rendelkezik mindkét ragozásban (lásd 2. táblázat).

2. táblázat

	HATÁROZATLAN RAGOZÁS	HATÁROZOTT RAGOZÁS
E/1 (én)	<i>Azért jöttem Magyarországra, hogy megtanuljak magyarul.</i>	<i>Azért jöttem Magyarországra, hogy megtanuljam a magyar nyelvet.</i>
E/2 (te)	<i>Azért jöttél Magyarországra, hogy megtanulj(ál) magyarul.</i>	<i>Azért jöttél Magyarországra, hogy megtanul(ja)d a magyar nyelvet.</i>
E/3 (ő)	<i>Azért jött Magyarországra, hogy megtanuljon magyarul.</i>	<i>Azért jött Magyarországra, hogy megtanulja a magyar nyelvet.</i>
T/1 (mi)	<i>Azért jöttünk Magyarországra, hogy megtanuljunk magyarul.</i>	<i>Azért jöttünk Magyarországra, hogy megtanuljuk a magyar nyelvet.</i>
T/2 (ti)	<i>Azért jöttetek Magyarországra, hogy megtanuljátok magyarul.</i>	<i>Azért jöttetek Magyarországra, hogy megtanuljátok a magyar nyelvet.</i>
T/3 (ők)	<i>Azért jöttek Magyarországra, hogy megtanuljanak magyarul.</i>	<i>Azért jöttek Magyarországra, hogy megtanulják a magyar nyelvet.</i>

- A célhatározói mellékmondatot előhívó utalószavak, például: *azért, avégre, avégett, úgy* (ezek gyakran nem jelennek meg testesen); például: *Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon **legyünk** benne* (Tamási Áron), *Úgy dolgozik, hogy **elérje** a délutáni vonatot*.
- A *hogy* kötőszó nem maradhat el a tagmondat éléről, például: **Azért vagyunk a világon, **hogy** valahol otthon **legyünk** benne*. Turi (2009) feltevése szerint ennek az a magyarázata, hogy a kötőszó hordozza azt a [+CONJ] jegyet, amelyet a főmondati predikátum bővítményétől megkíván. A konjunktívuszi mellékmondatok éléről azért nem hagyható el a kötőszó, mert elhagyása esetén nem teljesülne a főmondati predikátum [+CONJ] jegyű bővítmény iránti szelekciós igénye. Felszólító módú mellékmondatok esetén a *hogy* azért maradhat el, mert ez esetben a kötőszó mellett az imperatív operátor is ki tudja elégíteni a főmondati predikátum szelekciós kívánalmait (2009: 31).
- Prileszky – a magyar mint idegen nyelv oktatásának gyakorlati szempontjait is figyelembe véve – a célhatározói mellékmondatokban megjelenő azonos funkciójú, de különböző stilisztikai értékű negatív kötőszavak (*nehogy, hogy ne*) utáni igeikötő-használatra is felhívja a figyelmet (1974: 475): *Gondosan becsomagolta a vázát, **nehogy összetörjön*** (az igeikötős ige egyenes szórendű) ~ *Gondosan becsomagolta a vázát, **hogy ne törjön össze*** (véltetően a különálló tiltószócska hatására az igeikötős ige fordított szórendű a tiltás szórendjének megfelelően).
- A célt, szándékot kifejtő mellékmondatban – latin hatásra – feltételes mód is előfordulhat, például: *[Jónás] hajóra szállott, mely elvinné őtet – Tarsis felé, Elküldte [az Isten a cetet Jónáshoz], **hogy benyelne*** (Babits: Jónás könyve): a latin célhatározói mondatokban kötelező consecutio temporum szabályai befolyásolhatták a magyar mellékmondatok igemódhasználatát. „Ez az igemódváltozás a latin szabályoknak megfelelően akkor gyakori, ha a főmondat igéje múlt idejű” (Kiss–Pusztai 2005: 517).

5.4. A főmondatbeli predikátum meghatározott szemantikai jegye(i) (keretkifejezések, kulcsszók) által előhívott kötőmódú mellékmondatok

A kötőmód vizsgálatakor nem vonatkoztathatunk el a főmondati lexika és a mellékmondat jelentéskapcsolatától: „Az alárendelt mondat modalitása természetesen mindig a mondatot – végső soron – vonzatként meghatározó főmondati összetevőtől, azaz egy lexikális elemtől függ” (Kenesei 1992: 679), a módválasztásban tehát első sorban szemantikai megfontolások játszanak szerepet. Ilyenkor a főmondat régebbi (az úgynevezett keretkifejezés, kulcsszó) befolyásolja a mellékmondat módját, az vezérli, „köti meg” a mellékmondat szintaktikai struktúráját. Erre már Molnár is felhívta a figyelmet: „a mellékmondati imperativus alkalmazása kevésbé egy logikai kritérium – a ’tény vagy nem tény’ – körül, sokkal inkább egy értékelő kritérium – a ’legyen vagy ne legyen’ jegye – körül összpontosul (Molnár 1994–95: 23). Ugyanezen kritériumot emeli ki Keszler is (2000: 107). Kenesei általánosító megfogalmazása szerint a kötőmódhasználat a faktualitás felfüggesztéseként értelmezhető. Utal arra is, hogy

a kötőmódú mellékmondatokon kívül a feltételes és a valódi (függő) felszólító módú alárendelésekből is hiányzik a ténytudás, azaz irreális vagy utóidejű állításokat fogalmaznak meg, és a mellékmondatok modalitása „a faktualitás felfüggesztésének egyik jelentékeny eszköze” (Kenesei 1992: 679).

Tóth a szemantikai jegyet/kulcsszót mint egyedüli magyarázóelvet elveti. Érvelésében elsősorban azokra a főmondati régensekre hivatkozik, amelyek mind a kötőmódot, mind a felszólító módot engedélyezik: „ha igaz lenne, hogy minden régens egy és csak egy módot enged, akkor amellet érvelhetnénk, hogy a módválasztást lexikális tényezők szabályozzák, azaz a régens bizonyos lexikális jegyei (amelyek a szótárban található) határozzák meg az alárendelt mellékmondat lehetséges módját. Azonban az a tény, hogy egyes predikátumok több mint egy módot engednek mondatbővítményeikben, csupán lexikális jegyekkel nem magyarázható kielégítően” (Tóth 2005: 180). A módválasztásban megnyilvánuló kettőséget a propozíciókban megjelenő manipulálási szándék erősségével hozza kapcsolatba: a kötőmód használata gyenge manipulálás, a felszólító mód használata pedig erős manipulálás esetén lehetséges. Tehát a *Mónika szülei azon voltak, hogy lányuk utazzon el néhány napra pihenni* és a *Mónika szülei azon voltak, hogy lányuk elutazzon néhány napra pihenni* mondatpárban az inverz szórend erős manipulálást fejez ki: a szülők felszólították Mónikát, hogy utazzon el. A második mondatban az egyenes szórend indirekt módon juttatja kifejezésre a szülők célját (Tóth 2003, 2005). E lexikai egységek Janus-arcú szintaktikai viselkedését Szili is hasonlóképpen értelmezi: „Az imperatívuszi konstrukcióban a ráhatói szándék kerül előtérbe, az attól eltérően a propozicionális tartalomba foglaltakra mint emocionálisan megjelölt, elérendő célra esik a hangsúly” (Szili 2011: 488–9), például: *Ragaszkodott hozzá, hogy mondjam el az igazságot* ~ *Ragaszkodott hozzá, hogy elmondjam az igazságot*. Ilyen esetben tehát a főmondat lexikája – a közlési szándéktól függően – választási lehetőséget enged meg a mellékmondat igemód-használatában.

Pintér (2009) új szempontból közelíti meg a magyar alárendelő összetett mondatok azon típusát, amely mondatértékű bővítéssel egészül ki. Úgy véli, hogy a bővítésmódja nem jósolható meg pusztán a főmondat predikátumának jellegéből, vö. például a *János igyekszik mielőbb hazaérni* és a *János igyekszik, hogy mielőbb hazaérjen* példamondatokat, amelyek esetében nem lehetséges pusztán a főmondati ige típusok alapján megjósolni a mellékmondat módját, hiszen felvehetnek mind kötőmódú, mind főnévi igenévi bővítésmódot. Az alany kontrolláltsága lesz az, amely meghatározza, hogy egy adott mondat esetében melyik mód realizálódik: a kötőmódú alárendelt mellékmondat akkor jelenik meg a magyar nyelvben, ha a függő szituációt jelölő mellékmondatban a beágyazott alany referensét nem kontrollálja a főmondati alany. Kontrollálás esetén azonban a másik függő módú, vagyis a személyrag nélküli főnévi igenévet tartalmazó bővítésmód fog realizálódni. É. Kiss is ugyanezt állapítja meg: „Azok a nyelvek – mint például a magyar –, melyek mind az infinitívust, mind a kötőmódot ismerik, általában abban az esetben alkalmaznak infinitívust, ha a főige és az alárendelt ige alánya ugyanaz (pl. *János el akar menni*), és abban az esetben alkalmaznak kötőmódot, ha a két alany különböző (pl. *Én azt akarom, hogy János elmenjen*)” (É. Kiss 2009: 222–3).

A kötőmódú mellékmondatot kiváltó legfontosabb szemantikai tartalmak a következők:

5.4.1. Racionális értékelést kifejező predikátumok, például:

- (+) *fontos, kell, szükséges, nélkülözhetetlen, elkerülhetetlen, elengedhetetlen, kötelesség, feladat,*
- (-) *hasztalan, lehetetlen, szükségtelen, elképzelhetetlen, felesleges, értelmetlen, távol áll tőle, kizártnak tart, nem valószínű.*

5.4.2. Engedélyezést (és tiltást) kifejező predikátumok, például:

- (+) engedélyezés, például: *megenged vmit, lehetővé tesz vmit, megkíván vmit, hagy vmit, tűr vmit, alkalmas ad vmire, elvár vmit, készen áll vmire, kedve van vmihez, joga van vmihez, feljogosít vmire, megoldható vmi, lehet szó vmiről, nincs kifogása vmi ellen, felhatalmaz vmire, bátorít vkit vmire, támogat vkit vmiben;*
- (-) tiltás, például: *megtilt vmit, akadályoz vmit, gátol vmit, visszatart vkit, óv ~ véd vkit vmitől, óva int vkit vmire, lebeszél vkit vmiről, ellenez vmit, szó sem lehet vmiről, isten mentsen vmitől, megengedhetetlen vmi, nem fordulhat elő vmi.*

„Engedélykérésért akkor folyamodunk, ha a megvalósítandó cselekedet fontos vagy kedvező számunkra, és függő viszonyban vagyunk a címmel” (Szili 2011: 490). Az imperatívuszi engedélyezések, tiltások helyett (*menj el, ne menj el*) választott cselekvési mód – a főmondat igéinek jelentéséből következően – azt fejezi ki, hogy a propozicionális tartalomban foglaltakat a beszélő partnere (jó- vagy rosszindulatának, egyéb emocionális indíttatásának következtében meghozott) döntését figyelembe véve hajtja végre.

5.4.3. Célt, szándékot, hajlandóságot kifejező predikátumok, például:

- (+): *igyekszik ~ törekszik vmire, kész vmire, képes vmire, hajlik vmire, kedve van vmihez, vállalkozik vmire, gondoskodik ~ tesz vmiről, hajlandó vmire, méltó vmire, rászánja magát vmire, elfogad vmit, beleegyezik vmibe, az a célja, hozzálát vmihez, azon van,*
- (-): *fél, visszariad ~ irtózik vmitől, képtelen vmire, alkalmatlan vmire, letesz ~ lemond vmiről, tartózkodik vmitől;*

5.4.4. Vágyakozást kifejező predikátumok, például:

- akar ~ kíván ~ óhajt vmit, vágyik ~ vágyakozik ~ áhítzik ~ ácsingózik ~ szomjazik vmire;*

Egyetértek Aradi Andrással, aki a kötőmód használatát előíró szemantikai tartalmak még nagyobb, még általánosabb kategóriákba foglalását szorgalmazza annak érdekében, hogy egységesebb, a nyelvi gondolkodásmódot tükröző magyarázatot adhassunk a kötőmód használatára (vö. Aradi 2006: 12).

Az 5.4.-ben felsorolt predikátumok közös vonása, hogy ezek értékítéleteket, érzelmeket, akaratot, vágyat fejeznek ki, bennük tehát a beszélőnek az alárendelt tagmondatban leírt eseményhez, tényálláshoz fűződő viszonyulása fejeződik ki (*fon-*

tosnak tart valamit, lehetővé tesz valamit, elvár valamit, engedélyez valamit, törekszik valaminek a megvalósítására stb.). Ilyen esetben a beszélőnek tekintetbe kell vennie azt, hogy más nem ugyanúgy viszonyul hozzá, esetleg ennek éppen az ellenkezőjét gondolja, tartja kívánatosnak, mint ő maga. Ezek a főmondati predikátumok kötőmódot hívnak elő a mellékmondatban álló cselekvés vagy történés bizonytalan, kétséges, lehetséges, feltételezett, vélt, megkívánt stb. jellegét felerősítendő.

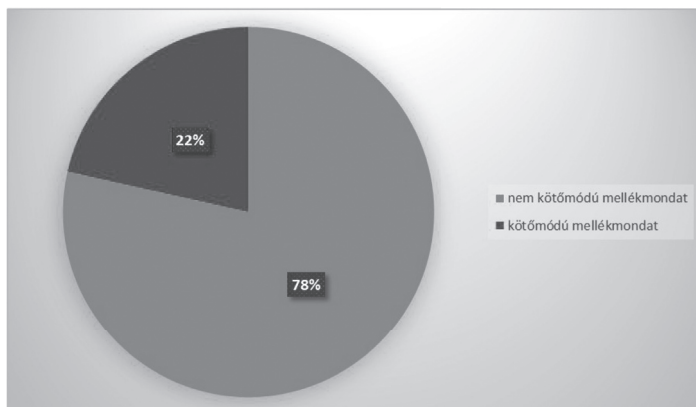
Ha megvizsgáljuk a 5.4.1–5.4.4. csoport alárendelt tagmondataiban szereplő igealakokat, világossá válik, hogy ezek nem valódi felszólítások:

- A mellékmondatokból hiányzik a felszólító jelentéstartalom, Pomozi Pétert idézve „szemantikai abszurdum” (1991: 4) lenne imperatívuszi jelentést feltételezni bennük.
- Ezek a mondatok – a klasszikus grammatikákból jól ismert tétel szerint is – kijelentő mondatok, hiszen az alárendelő összetett mondatok modalitását a főmondat modalitása határozza meg.
- Míg a felszólítás beszédaktusát kifejező régecske felszólító módú mellékmondataiból elhagyható a *hogy* kötőszó, a kötőmódot kérő főmondati predikátumok esetén a *hogy* kötőszó törlése a mellékmondatok éléről agrammatikus mondat szerkezetet eredményez, például: **Megengedte, hogy elköltözzünk vidékre*, **Lemondtam arról, hogy milliomos legyek*.
- A kötőmódú állítmányok formája az igeikötő nélküli igeik esetében ugyan teljesen egybeesik a felszólító módú alakkal, vö. például: *Azt javasolom, hogy tanulj(ál) idegen nyelveket* (felszólító mód) ~ *Fontos, hogy tanulj(ál) idegen nyelveket* (kötőmód), igeikötős igeik esetében azonban könnyű kimutatni a kötőmódú formát, hiszen az igemódosító (az igeikötő) szintaktikai viselkedése (szórendi helye) különbözik a felszólító módú ige igeikötőjének megszokott szórendi helyétől: a kötőmód – a felszólító móddal ellentétben – nem jár az igeikötő és az ige fordított sorrendjével, például: *Azt javasolom, hogy tanulj meg néhány idegen nyelvet* (felszólító mód) ~ *Fontos, hogy megtanulj néhány idegen nyelvet* (kötőmód). Kötőmódú alárendelt mellékmondatról így csak abban az esetben beszélhetünk, ha a kötőmódú igei állítmánnyal rendelkező mondatban nincsen úgynevezett felszólító operátor, amely felszólító értelművé alakítaná a mondatot, és megfordítaná az igemódosító-ige sorrendet (Turi 2009). Ez utóbbi az egyik legszembevetőbb különbség a kötő-, illetve a felszólító módú mondatok között.
- Míg a korábbi szakirodalom elsősorban inverzióval mutatta ki a felszólító módot (az imperatív operátor meglétét) a mellékmondatokban, Turi (2009) szerint ez nem elégséges kritérium, hiszen bizonyos operátorok kiválthatnak inverziót konjunktívuszi mellékmondatokban is. Az operátor lehet a fókusz (*Megengedte, *[hogy] csak JÁNOS menjen haza; AZT parancsolta, [hogy] csak JÁNOS menjen haza*), a tagadás (*Megengedte, *[hogy] ne menjünk haza. Megparancsolta, [hogy] ne menjünk haza*). Turi szerint biztonsággal csak a *hogy*-teszt segítségével lehet különbséget tenni a két igemód között: a *hogy* kötőszó törlése a kötőmódú mellékmondatok éléről agrammatikus mondat szerkezetet eredményez.

6. Empirikus vizsgálat

A Magyar nemzeti szövegtár felújított változatában, az MNSZ2 szövegadatbázisában összesen 14 521 039 *hogy* kötőszós összetett mondatot találtam. Ebből az adatbázisból véletlen mintavétellel kiválasztott 200 mondatos (nem reprezentatív) korpuszban vizsgáltam. A lista lehívása vegyes szövegtípusból történt kézi annotációval. A következő kérdésekre kerestem választ:

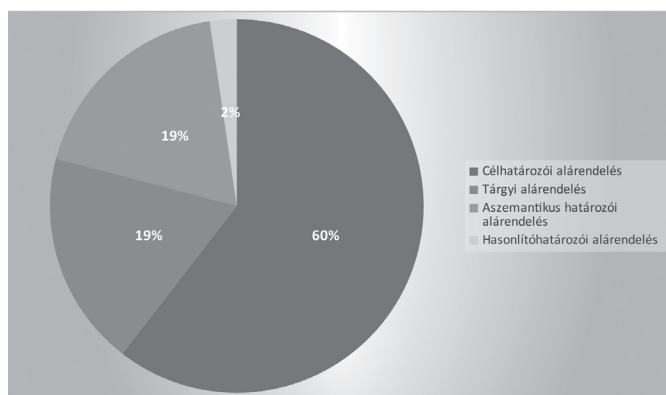
(1) Hányszor vezet be a *hogy* kötőszó kötőmódú igealakot tartalmazó mellékmondatot?

1. ábra

A vizsgált 200 *hogy* kötőszós mellékmondatban 43 esetben találtam kötőmódú („mellékmondati felszólító módú”) igealakot, ez a vizsgált mondatoknak csak 22%-a. Mindez ellentmond Prileszky közlésének: „A magyar mellékmondatok számottevő része felszólító módban áll” (értsd: kötőmódban) (1974: 473). Nem ismervén Prileszky anyagát, az adatokat nem tudom ellenőrizni.

(2) Milyen típusú beágyazott mondatokban fordul elő kötőmód?

2. ábra

A 43 kötőmódú igealak a legnagyobb gyakorisággal (60%-ban) célhatározói mellékmondatokban fordul elő (pl. *Megtett minden tőle telhetőt, hogy elcsalogassa a fészek közeléből; Apám nejlonzsákokat ragasztott össze, hogy végszükség esetén azokkal fedje le a vályogtéglákat*): úgy tűnik, ez a mondat szerkezet a kötőmód leggyakoribb előfordulási helye. Ennél jóval kevesebb tárgyi (pl. *Engedd, hogy veled tartsak; Megtanultam, hogy ne viseljek kést az ölemben*) és aszemantikus határozói mellékmondatban találtam kötőmódú igealakot (19-19%) (pl. *Az a villanás megtanított rá, hogy meghallgassak másokat is; A gyerekek egész sora kapott alkalmat, hogy közelebbi ismeretségbe kerüljön velük*). A vizsgált korpuszban ezeken kívül egyetlen hasonlító határozói beágyazott mondatban fordult elő még kötőmódú forma (2%) (*Hite mélyebb volt, mintsem cölibátussal vakítsa el elméjét*). Az empirikus kutatás fenti eredményei többé-kevésbé megfelelnek Prileszky közlésének: „Leíró nyelvtani szemszögből nézve legnagyobb gyakorisággal alanyi, tárgyi, célhatározói és bizonyos állandó határozói mellékmondatok között fordulnak elő a felszólító módú mellékmondatok, ritkábban állítmányi és jelzői mellékmondatok között” (Prileszky 1974: 473).

7. Következtetések

A magyar kötőmód grammatikai státusát vizsgálva a fő nehézséget az jelenti, hogy a kötőmód morfológiailag nem különíthető el a felszólító módtól: ugyanazok a *-j* jeles igealakok jelennek meg mind az összetett mondatok alárendelt tagmondatában, mind a felszólításokban. A *-j* jeles igealakok tehát kétféle mód kifejezésére alkalmasak: (1) kötőmódról elsősorban a mondat szintjén, szintaktikai (vagy mondat)módként érdemes beszélni, megkülönböztetendő a (2) többnyire főmondati felszólításokban előforduló morfológiai (vagy ige)módtól. A morfológiai azonosság ellenére a kétféle használat többnyire jól elkülöníthető egymástól:

- Igekötős igék esetében főmondatbeli felszólítás esetén az igekötő csak az ige mögött állhat, kötőmódot kérő régensek esetén viszont nincs inverzió, az igekötőnek meg kell előznie az igét (jóllehet bizonyos operátorok, pl. fókusz, tagadás kiválthatnak inverziót konjunktívuszi mellékmondatokban is).
- A felszólítás beszédaktusát kifejező régensek felszólító módú mellékmondataiból elhagyható a *hogy* kötőszó, a kötőmódot kérő főmondati predikátumok esetén azonban a *hogy* kötőszó törlése a mellékmondatok éléről agrammatikus mondat szerkezetet eredményez.
- A kötőmód teljes paradigmával rendelkezik (minden számban és személyben létezik), szemben a felszólító formákkal, amelyek ragozási sora hiányos (defektív): mivel az esetek többségében a beszélő interakcióban utasítja / próbálja rávenni partnerét valamely cselekvés elvégzésére, így megszólítottjai értelemszerűen második személyek lehetnek (*te, ön/maga, ti, önök / maguk*), esetleg még a többes szám első személy is (*mi*), ha a megnyilatkozó is tagja a csoportnak.

Munkám elsődleges célja az volt, hogy hogyan hozzájáruljak a kétféle igemód teljesebb leírásához. A kérdéskör a magyarnak idegen nyelvként való tanítása szempontjából kiemelkedő fontossággal bír, hisz a *-j* módjeles igealakok funkcióinak elsajátításához nélkülözhetetlen a különböző formákat előhívó szabályok minél pontosabb definiálása.

SZAKIRODALOM

- Aradi András 2006. A magyar kötőmódhasználat kérdéséhez. *Hungarológiai Évkönyv*, 9–19.
- Bencédy József – Fábíán Pál – Rác Endre – Velcsov Mártonné 1976. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/2. kötet. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Boksay Zoltán 2008. Coniunctivus, igeidő-egyeztetés és a magyar nyelv. *Édes Anyanyelvünk* XXX [1]: 6–7.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology*. John Benjamins PC., Amsterdam–Philadelphia.
- Csepregi Márta 2014. Evidencialitás a hanti nyelvjárásokban. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 99–107.
- Farkas, Donka 1992. Mood Choice in Complementclauses. In: Kenesei, István – Pléh, Csaba (eds.): *Approaches to Hungarian*. 4. JATE, Szeged, 207–24.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós 1980. *Nyelvművelő kézikönyv A–K*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Rita 1991. A konjunktívusz problémája a németben és a magyarban. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és hungarológia köréből* 26.
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hegedűs Rita 2012. „A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni?” – A függő beszéd. *THL* 1–2: 15–23.
- Hegedűs Rita 2018. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Imrényi András – Kugler Nóra 2017. Mondattan. In: Tolcsvai Nagy szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 661–895.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Budapest.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 529–723.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer, Ferenc 1998. Modality and Pragmatics. *Folia Linguistica* 31: 241–53.
- Kiefer, Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss – Kiefer – Siptár (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 141–2.

- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 104–26.
- Kugler Nóra 2003a. A módosítószók funkciói. *Nyelvtudományi Értekezések* 152. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2003b. A meglepődés mint nyelvi-nyelvtani kategória. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 174–80.
- Kugler Nóra 2012. Az evidencialitás jelölésének sajátosságai a magyarra vonatkozó megfigyelések alapján. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv, kultúra, kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 337–42.
- Molnár Ilona 1994–1995. Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. *Nyelvtudományi Közlemények* 94 [1–2]: 5–43.
- Pataki Pál 1984. A francia subjontif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 207–18.
- Patota, Giuseppe 2006. *Grammatica di riferimento dell'italiano contemporaneo*. Garzanti Linguistica, Novara.
- Pintér Lilla 2009. A mondatértékű bővítmények típusai a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 133: 480–91.
- Pomozi Péter – Hegedűs Rita 1991. A konjunktívusz a magyarban. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 26.
- Pomozi Péter 1991. Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 23.
- Prileszky Csilla 1974a. Megjegyzések a felszólító módú mellékmondatokról. *Nyelvünk és Kultúránk* 17: december.
- Prileszky Csilla 1974b. A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 473–5.
- Sárkány Fruzsina 2017. *Kötőmód a magyar nyelvben és alkalmazása a magyar mint idegen nyelv oktatásában*. OTDK-dolgozat (Kézirat).
- Szarka Péter 2000. Van-e kötőmód a magyarban? (Egy szórendi vizsgálat tanulságai). *Hungarológia* 2: 249–59.
- Szarka Péter 2002. Az igekötő és szórendi helyének tanítása a magyarban mint idegen nyelvben. *Hungarológiai Évkönyv* 3: 31–7.
- Szili Katalin 2011. A felszólító módról pragmatikai aspektusból I. *Magyar Nyelvőr* 135: 480–93.
- Szili Katalin 2012. A felszólító módról pragmatikai aspektusból II. *Magyar Nyelvőr* 136: 13–31.
- Toicsvai Nagy Gábor szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Enikő 2003. A magyar kötőmódról. *Magyar Nyelvjárások* XLI: 617–26.
- Tóth Enikő 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról. *LingDok* 4. *Nyelvész Doktoranduszok Füzetei*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged, 175–93.
- Tóth Enikő 2006. Az alárendelt mellékmondatbeli módválasztásról. *LingDok* 5. *Nyelvész Doktoranduszok Füzetei*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged, 181–200.
- Turi Gergő 2009. Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 5. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 25–38.

- Varga Diána 2011a. A mód, a modalitás és az imperatív operátor viszonya a magyar felszólító mondatokban. *FÉLÚTON 7. A hetedik Félúton konferencia kiadványa*. ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Varga Diána 2011b. A felszólító mondatok szerkezete. *Magyar Nyelv* 107: 60–72.

H. Varga Márta

egyetemi docens

KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

<https://orcid.org/0000-0002-2203-3853>

SUMMARY

H. Varga, Márta

Mood and modality. The properties of the imperative and the subjunctive (or, the imperative of subordinate clauses) in Hungarian

Whether or not Hungarian has a subjunctive mood is debated since its form is the same as that of the imperative. In a traditional morphology-based approach, it cannot be taken to be a separate mood despite the fact that there are important differences between sentences conveying invitation to perform an action and subordinate clauses reporting on such invitations or not containing such things at all but involving verb forms with the imperative marker *-j*.

The author of this paper does not insist on a classical morphology-based approach to the category of mood, and accordingly she defines the subjunctive, not represented separately in the verbal paradigm, as part of a syntactic category, making a distinction between verbal mood (a morphological category) and sentence modality (a [morpho]syntactic category). The paper introduces the various functions of verb forms exhibiting the mood marker *-j* and various formal properties related to them, thus making a contribution to a more exact understanding of the imperative and the subjunctive, and to the clarification of their similarities and differences in Hungarian. In this description involving both theoretical and practical considerations, the author relies on results of previous studies in the literature and her experiences as a teacher of Hungarian as a foreign language in trying to clarify a number of issues pertaining to the use of imperatives and subjunctives.

Keywords: imperative, direct order/request, reported speech, subjunctive, mood vs modality, factuality, veridicality, main-clause frame expression vs main-clause keyword